

הכינוי החוזר בעברית: ההיבט הסינכרוני וההיבט הדיאכרוני

1. מבוא

הרפלקסיביות היא קטגוריה דקדוקית אוניברסלית, אך הדרכים שנוקטות לשונות העולם להבעתה רבות-פנים ומגוונות. המבנים הרפלקסיביים זכו לדיון בספרות המחקר,¹ ואין כמעט ספר דקדוק שאין בו התייחסות לדרכי הבעת רפלקסיביות. בשנים האחרונות נתפרסמו מחקרים טיפולוגיים אשר עיקר עניינם ההיבט האוניברסלי של דרכי ההתמסדות הדקדוקית (גרמטיקליזציה) של מבנים עם כינוי חוזר. ואולם במחקרים אלו נדירה התייחסות למקורותיהם הדיאכרוניים של הכינויים החוזרים ולדרך היווצרותם. מן ההיבט הדיאכרוני העברית ואחיותיה מאפשרות להתחקות אחר מסלול ההתמסדות הדקדוקית של הכינויים החוזרים ביתר קלות מלשונות אירופה, שכן תהליך זה לא הרחיק לכת בהן כמו בלשונות אירופה, ועדיין ניתן להתחקות אחר שלבי התהוותם ומקורותיהם.

התהוותם של הכינויים החוזרים בעברית היא דוגמה מובהקת למעבר ממילה לקסיקלית (מילת תוכן) למילה דקדוקית (מילת תפקוד). תהליך זה נותן את אותותיו לא רק במסמן אלא אף במסומן. כפי שנראה, בתהליך זה בולטים במיוחד שלושה מנגנונים השזורים זה בזה ופועלים בצורה הדרגתית: (א) שחיקה סמנטית המתבטאת באבדן המשמעות היסודית של לקסמת-האם.² פירוש הדבר הוא שהכינוי אינו מאזכר עוד ישות רפרנציאלית; (ב) התרחבות ההקשר והתכללותו (generalization) – לקסמת-האם של הכינוי החוזר משמשת בהקשרים חדשים, אך היקרותה בהקשרים אלו צפויה ושכיחה; (ג) דה-קטגוריזציה, כלומר מעבר מקטגוריה לשונית אחת לאחרת בעקבות אבדן התכונות הצורניות-תחביריות היסודיות של דגם הנטייה של קטגוריית-האם של שם העצם.³

כאן המקום להדגיש כי תהליך ההתמסדות הדקדוקית מתרחש בתוך המבנה השלם וכיחידת השיח הרחבה ולא בפריט הבודד, אך מתוך רצון לפשט את הדיון לא אבחנו את יחידת השיח הרחבה, וההתייחסות למבנה השלם של המשפט תהיה כללית מאוד.

1. לסקירה כללית על המבנים הרפלקסיביים בעברית עיין הלוי, ערך "רפלקסיב". במסגרת הבלשנות הגנרטיבית ראוי לציין בעיקר את מחקריהן של סילוני, 2008 ודורון-רפורט, 2009.
2. ראה היינה ורה, 1984, עמ' 36; הלוי, תשמ"ט, עמ' 152–159.
3. דה-קטגוריזציה נחשבת לאחד מחמשת העקרונות המהותיים של תהליך ההתמסדות הדקדוקית. ראה הופר, 1991, עמ' 22, 30.

להלן ארון במקורותיהם הדיאכרוניים של הכינויים החוזרים ובררכי התהוותם ואתאר את התהליכים הקוגניטיביים והלשוניים העומדים ביסוד המעבר משם עצם המציין איבר גוף ליסוד דקדוקי במעמד של כינוי חוזר. כמו כן אדון בהתנהגותם התחבירית של כינויים אלו – תפקודיהם השונים והתפוצה המשלימה בין דרך הקידוד עם פועל יוצא וכינוי חוזר (הדרך התחבירית המורכבת) ובין דרך הקידוד המורפולוגית בהתפעל ובמספר מוגבל של לקסמות בנפעל.

2. מהו מבנה רפלקסיבי עם כינוי חוזר?

מבנה רפלקסיבי עם פועל יוצא וכינוי חוזר הוא מבנה שנושאו ומושאו מייצגים ישות אחת או קבוצת ישויות מאותו סוג, כלומר זהו מבנה של שני ארגומנטים המייצגים ישות אחת. במבנה כזה המושא אינו מייצג פעול (פציינט) אמתי, שכן אין מאחוריו משתתף אחר מנוגד. בין שני קו-ארגומנטים אלו קיימת תלות סמנטית-תחבירית פנימית. עם זאת במקרים מסוימים ניתן למצוא גם מצבים של חוסר זהות רפרנציאלית בין שני הארגומנטים. למשל:

1. היצ'קוק אהב את עצמו בסרט הזה.⁴

כלומר היצ'קוק אהב את הדמות שהוא גילם בסרט ולא את הרפרנט של עצמו כפי שהוא במציאות.

2. יצחק רבין לא אהב את עצמו כמוזאון השעווה.

כלומר לא אהב את הפסל של דמותו.

3. אתגר קרת יקרא את עצמו בקרוב בקוריאנית.

כלומר הוא יקרא את ספריו.

הכינוי החוזר מאזכר בדרך כלל פועל (אגנט) בעל תכונות מובהקות של חי-יוזם. אולם הוא עשוי גם להיות כינוי אנפורי למשתתף בלתי אגנטי, למשל:

4. זו השקעה כלכלית המצדיקה את עצמה.

בניגוד ליחסי פועל-פעול (אגנט-פציינט) מובהקים במבנה זה אין בהכרח גרימה לשינוי מצבו של הפועל. למשל:

5. הנואם לא הפסיק להלל ולשבח את עצמו.

מן הראוי לציין כי המבנה עם פועל יוצא וכינוי חוזר אינו המבנה הרגיל (או בררת המחדל) לקידוד פעלים רפלקסיביים טבעיים (שהמשמעות הרפלקסיבית טבועה בהם סמנטית), כגון פעלים המציינים פעולות שהאדם עושה כדי לטפח את גופו: "סירק

4. דוגמה זו מביא פוקונייה, 1994, עמ' 36.

את עצמו", "רחץ את עצמו", "גילח את עצמו". הטעם לכך הוא שבמבנה זה יש הדגשה של הכינוי החוזר, והדגשה זו צריך שתהיה לה הצדקה בהקשר. ואכן, פעלים רפלקסיביים טבעיים מקורדים בעברית החדשה באופן כמעט בלעדי בכניין התפעל.

3. קידוד בדרך מורפולוגית לעומת קידוד בדרך תחבירית

העברית נוקטת שתי דרכים לקידוד פעולה רפלקסיבית: (א) קידוד בכנייני נפעל (שכיח בלשון המקרא) והתפעל⁵ (רגיל בעברית חדשה). בקידוד זה הפועל מציין פעולה יזומה שהפועל מבצע על עצמו.⁶ המשמעות החוזרת של בניינים אלו (במיוחד של התפעל) מוגבלת ללקסמות מסוימות ולהקשרים מיוחדים (בדרך כלל הקשרים של טיפוח הגוף); (ב) מבנה תחבירי מורכב (פריפרסטי) הכולל פועל יוצא ומושא שהוא כינוי חוזר לנושא.

בלשון המקרא שכיחה דרך הקידוד הראשונה, בעיקר בכנייני נפעל, ואין בה שימוש ממוסד בכינוי חוזר. הגוף ואיבריו משמשים בלשון המקרא בצירופים שונים. בצירופים הקשורים בשמירת חייו של אדם או רצון לנטילתם וכן במעשים שבנפש (בדרך כלל מעשים הנוגעים למוסר ולצדק), יש שימוש בנפש בכינוי חבור, אך עדיין לא בתפקיד של כינוי חוזר אלא כשם עצם שהשקיפות הסמנטית מהדהדת בו. למשל:

6. וישאל את נפשו למות (מל"א יט 4; יונה ד 8).
7. אם אינך ממלט את נפשך הלילה (שמ"א יט 11).
8. למה אתם עשים רעה גדולה אל נפשתיכם (יר' מד 7).
9. חרה אפו על צדקו נפשו מאלהים (איוב לב 2).

נפש בצורתה החבורה עדיין אינה במעמד של כינוי חוזר, כלומר אינה יסוד המתבקש ממבנהו התחבירי של המשפט. ההוכחה לכך – היא יכולה להיקרות גם אחרי פעלים עומדים, כגון אחרי פעלים בנפעל, למשל:

10. ונשמרתם מאד לנפשתיכם (דב' ד 15).
11. ויאמר המלט על נפשך (בר' יט 17).

5. במקרים נדירים מופיעות במקרא ובמשנה היקרויות של פועל במשמעות רפלקסיבית בכניין קל או פיעל ללא כינוי חוזר. למשל: "ויקם דוד מהארץ וירחץ [=התרחץ] ויסך" (שמ"ב יב 20); "גילח [=התגלח] או שגילחורו קרובים" (נזיר ד, 1).

6. משמעותם היסודית של בניינים אלו היא המשמעות התיכונה (middle), המתקשרת עם היבט "התהוותי" (אינכואטיבי) של הפעולה, ולא המשמעות הרפלקסיבית, כפי שנטען לעתים בספרות (למשל גזניוס-קאוטש, 1910, עמ' 137, 149-150; ולטקה ואוקונור, 1990, עמ' 380, 424). כלומר הפועל בכניינים האלה מציין באופן טיפוסי פעולה המחוללת שינוי במצבו של המשתתף בלי שהפועל מגדיר אם היא מתרחשת בעקבות תהליך פנימי או בעקבות פעולה של משתתף חיצוני אחר. למשל "החבל נחתך", "התינוקת התעוררה".

למן התקופה הבריתית-מקראית ובעיקר בלשון חכמים משמש כינוי חוזר שמוצאו מהשם **עצם**. זהו הכינוי החוזר שנתמסד במערכת הדקדוקית של העברית. בעברית החדשה משמשות שתי הדרכים בתפוצה משלימה, כפי שאדגים להלן. הקידוד בכניין נפעל אינו נפוץ. תוספת של כינוי חוזר לכניין זה וגם לכניין התפעל אפשרית במקרים נדירים ורק כשהכינוי בתפקיד אדוורביאלי, למשל:

12. אדם בתוך עצמו נסגר (שלום חנוך).

עצם בכינוי חבור נתמסדה במערכת הדקדוקית של העברית ככינוי חוזר בעקבות שינויים שהתחוללו בלשון חכמים במערכת הבניינים, בעיקר בכנייני נפעל והתפעל/נתפעל שנתקבעו במשמעות של סביל במקום המשמעות התיכונה והחוזרת-הדרדית שאפיינה אותם בלשון המקרא.⁷ בעקבות שינויים מערכתיים אלו התעורר צורך במבנים חלופיים להבעת פעולה חוזרת ופעולה הדרדית. מצב זה הוליד שינויים טיפולוגיים, ואלה מוצאים את ביטויים בשימוש גובר במבנים מורכבים (פריפרסטיים) הן להבעת זמנים ואספקטים הן להבעת משמעות חוזרת-הדרדית. שכיחות היקרותו של הכינוי החוזר והציפייה להיקרותו בהקשרים של פעולות שהפועל מבצע על עצמו גבוהות אפוא בלשון חכמים. להלן כמה דוגמות בולטות להבדל בין קידוד בנפעל בלשון המקרא לעומת קידוד בדרך התחבירית המורכבת (עם כינוי חוזר) בלשון חכמים:⁸

13. נחבא :: החביא עצמו.

14. נשמר :: משמר עצמו.

15. היבדל(ו) :: בדול עצמך!

דוגמות להתפעל במקרא לעומת מבנה עם כינוי חוזר בלשון חכמים:⁹

16. התייהרו :: עשו עצמיכם גרים/יהודים.

17. והתקדשת(ם) :: קדש עצמך!

18. הטהר :: (ל)טהר עצמו.

כן הדבר בהבעת פעולה הדרדית. בלשון המקרא הנטייה היא לקידוד בנפעל, ואילו בלשון חכמים שכיח מבנה מורכב עם כינוי הדרדית-דואיברי (בדרך כלל "זה את זה"), למשל:¹⁰

19. נועצו (יחדיו) :: נטלו עצה זה בזה/מזה.

20. ויינצו שניהם (יחדיו) :: מתנצין זה עם זה.

7. אמנם התוזה של בניין נפעל למשמעות של סביל החלה כבר בלשון המקרא, אך היא הגיעה לידי התמסדות במערכת הלשון רק בלשון חכמים.

8. עיין בנדוויד, 1971, עמ' 486-487.

9. שם.

10. עיין שם, עמ' 588; הלוי, תשע"א; הלוי, ערך "הדריים".

בלשון המקרא ניכר השימוש המטפורי החי בשמות איברי גוף לפי התקשרותם הטבעית לתוכן הפועל במקום שבלשון חכמים כבר ממוסדת המשמעות הדקדוקית של הכינוי החוזר שמקורו בשם עצם. דוגמות:¹¹

21. מנע רגלו / הוקיר רגליו מ... :: מנע עצמו מלילך.
22. חשך פיו/שפתיו :: מנע עצמו מן ה + {רחמים, תפילה}.
23. היה שפל בעיניו :: מיעט עצמו.
24. אמר בלבו :: אמר בעצמו.
25. כיסה את בשרו :: כיסה את עצמו.
26. שם נפשו בכפו :: סיכן בעצמו.

עם זאת בד בבד עם התמסדות עצם ככינוי חוזר ניתן למצוא בלשון חכמים עדויות בשולי המערכת גם לשימוש במילות יחס חבורות המשמשות במקום כינוי חוזר, למשל:

27. גוללו אצלו (עירובין י, ג) [=גולל (מגלגל) אותו אל עצמו].
28. האשה מתקדשת בה (קידושין ב, א) [=אישה יכולה להתקדש בעצמה].
29. העולה מאליו¹² (ערלה א, ב) [=זה שעולה מעצמו].

ויש אף עדויות לשימוש בל' היחס ככינוי ספק חוזר ספק תועלתי (בנפקטיבי), למשל:¹³

30. אם אין אני לי מי לי (אבות א, יד).

לרשות דובר העברית החדשה עומדים, כידוע, מבנים משכבות הלשון ההיסטוריות השונות. מצב זה מוליד בדרך כלל צורך בבידול משמעות, על פי העיקרון של "צורה אחת – משמעות אחת". ואכן, במקרים רבים ניכרים גוני משמעות שונים או אף בידול משמעות של ממש בין הקידוד בנפעל והתפעל ובין הקידוד במבנה התחבירי עם כינוי חוזר. למשל:

31. בשארית כוחותיה גררה עצמה משם :: בשארית כוחותיה נגררה משם (לא במשמעות של סביל).
32. אתה חייב לשנות את עצמך :: אתה חייב להשתנות.

11. ראה בנדוד, 1971, עמ' 880.
12. בעברית החדשה השימוש במילת היחס המורכבת מאליו נתקבע בעיקר בצירוף מובן מאליו.
13. הכינוי החבור של ל' היחס במשמעות רפלקסיבית-בנפקטיבית משמש גם בלשון המקרא, בעיקר בצורת ציווי של פועלי תנועה למשל: "ברח לך" (בר' כז 43), אך גם עם פעלים אחרים ובצורות אחרות, למשל: "ודמה לך" (שה"ש ח 14), "נגזרנו לנו" (יח' לו 11). בעברית חדשה למ"ד בכינוי חבור משמשת גם בתפקיד רפלקסיבי-פוסטיבי, בעיקר עם שמות משויכים טבעיים או כאלה הנתפסים בעיני הדובר כמשויכים, למשל: "אכלתי לי את הלב", "קרעתי לי את המכנסיים". שימושיה של הצורה החבורה עם ל' היחס התרחבו בעברית למשמעויות פרגמטיות מגוונות, והיא עשויה להיקרות אף לאחר פעלים בהתפעל, למשל: "מעבר לשולחן השתפלה לה הכרס המפונקת" (א"ב יהושע, השיבה מהודו, תל אביב 1994, עמ' 197). עיין הלוי, תשס"ד; הלוי, 2007.

דוגמה לכידול משמעות שתוצאתו פוליסמיה:

33. הוא מכר את עצמו לעבדות :: הוא התמכר לשוקולד.

על פי קני המידה שהעמידו הופר ותומפסון (1980) לקביעת דרגת טרנזיטיביות, המבנה עם פועל יוצא וכינוי חוזר משקף דרגה בינונית של טרנזיטיביות, כלומר הוא מייצג מקרה ביניים בין טרנזיטיביות לאי־טרנזיטיביות. זאת לעומת המבנים בנפעל והתפעל, הקרובים לקוטב הבלתי טרנזיטיבי. במבנים הרפלקסיביים בנפעל והתפעל מופיעים בדרך כלל פעלים שהמשמעות החוזרת היא חלק ממשמעותם הטבעית, לא כן במבנה של פועל יוצא וכינוי חוזר. כמו כן בהשוואה למבנים בבניינים הרפלקסיביים המבנה התחבירי עם כינוי חוזר מסומן בהתכוונות מצד הפועל, כגון השתנה לעומת שינה את עצמו. הפעולות המובעות במבנה הנידון מציינות באופן טיפוסי פעולות פנימיות, כגון דיבר אל עצמו, הרשה לעצמו, צחק לעצמו, האמין בעצמו, בטוח בעצמו, או פעולות שיש בהן משום פיצול אישיותו של הפועל, כגון מצא את עצמו, עשה את עצמו, הפתיע את עצמו. המבנה הנידון עשוי גם למלא תפקידים פרגמטיים, כגון בפעולות דיבור של הבעת ספק והשתוממות. למשל:¹⁴

34. אני שואל את עצמי אם זה מעשה גבורה אמתי.

ועוד זאת: צירוף של פועל יוצא וכינוי חוזר עשוי לעבור תהליך של מילון (לקסיקליזציה) ולציין משמעות מילונית או משמעות פרגמטית חדשה. למשל:

35. המנהל החדש הציג את עצמו בפני העובדים [=מסר פרטים על עצמו לפני אנשים שאינם מכירים אותו].

36. אתה צריך יותר לדאוג לעצמך [=לטפל בעצמך ולטפח את עצמך].

37. המרואיינת התעלטה על עצמה ולא הגיבה לדברי הביקורת [=בחרה להתנהג באצילות מעל ומעבר לרגיל אצלה].

4. תפקידיו של הכינוי החוזר

הכינוי החוזר משמש גם בתפקידים שאינם מחויבים מן המבנה התחבירי. אציין להלן שלושה תפקידים בולטים של הכינוי החוזר הבלתי דקדוקי.

א. כינוי מדגיש

בעקבות שחיקתו הסמנטית משמש השם עצם (וגם גוף בהקשרים מוגבלים) ככינוי

14. השווה לשימוש בכינוי החוזר בצרפתית, למשל: Je me demande si c'est un bon film. שמשמעותו אינה מילולית, שכן הביטוי הרגיל להציג שאלה בצרפתית הוא se poser une question. ובאנגלית מקבילתו תהיה I wonder whether ולא: I ask myself if.

שתפקידו להדגיש את זהות המתואר. בתפקיד זה מופיעה **עצם** בלשון המקרא כשם נסמך ולא ככינוי חבור, למשל:

38. כמעשה לבנת הספיר ו**כעצם השמים** לטהר (שמ' כד 10).

39. זה ימות **בעצם תמו** (איוב כא 23).

40. **בעצם היום הזה** נמול אברהם וישמעאל בנו (בר' יז 26).

41. ולחם קלי וכרמל לא תאכלו **עד עצם היום הזה** (וי' כג 14).

כגלגול של ביטוי מדגיש מופיעה **עצם** בעברית החדשה גם במוכּן של 'תמצית', 'יסוד', כגון "עדיין לא הגענו **לעצם העניין**". בלשון חכמים, ובעקבותיה בעברית החדשה, **עצם** מופיעה גם בצורה חבורה במשמעות של 'הוא ולא אחר', כלומר כביטוי המדגיש ומצמצם את תחולת השם המתואר (שהשומע מתחמו ביחס לשמות קרובים בהקשר). למשל:

42. הפרי **עצמו** אסור (שביעית ח, ז).

43. האשה **עצמה** מביאה את גיטה (גטין ב, ז).

בצורה חבורה מופיעה **עצם** גם בצירוף בכבודו ו**בעצמו**, למשל בהגדה של פסח:

44. ולא על ידי שרף, ולא על ידי שליח, אלא הקדוש ברוך הוא בכבודו ו**בעצמו**.

במשמעות של 'אפילו הוא', 'גם הוא', למשל, בעברית חדשה:

45. המורה **עצמו** לא ידע את התשובה.

בעברית חדשה הביטוי **כשלעצמו** מאזכר שם בלתי אגנטי בלבד, למשל:

46. הלשון דלה, אך הסיפור **כשלעצמו** מעניין.

בשימוש דומה, אם כי בצירופים מוגבלים יותר, משמש **גוף**. למשל, בלשון חכמים במשמעות של 'הדבר עצמו':

47. **גופה** של מנחה (ספרא כה, ב)

ובמשמעות 'העיקר', 'החלק החשוב ביותר':

48. זה **גופו** של פרוזבול (שביעית י, ד).

בעברית החדשה הצורה הנטויה **לגופו** מציינת 'בנפרד, באופן פרטני', 'לעצמו':

49. צריך לבדוק כל מקרה **לגופו**.

בעברית החדשה (על דרך לשון ימי הביניים) מופיעה בהצטרפויות מוגבלות מסוימות צורת **עיצום** + כינוי חבור במבנה של סמיכות כפולה, למשל: **בעיצומו של** + {יום, תהליך}. בלשון הרבנית משתמשים **בעיצומו של** כצורה מקבילה לצירוף המקראי

של **עצם** בסמיכות מיודעת. למשל את דברי רבי "על כל עבירות שבתורה בין עשה תשובה בין לא עשה תשובה יום הכפורים מכפר" (יומא פה ע"ב) מפרשים: "עיצומו של יום מכפר", כלומר עצם מהותו של יום הכיפורים מכפר.

ב. כינוי חוזר בתפקיד מאיך

בניגוד לכינוי המדגיש שהוא יסוד אדנומינלי, כאשר **עצם** בכינוי חבור ממלאת תפקיד אדוורביאלי הכינוי החבור חוזר לפועל, אולם הביטוי חל על המשפט כולו. בתפקידו זה הוא מאיך את תכונתה של הפעולה. להלן כמה דוגמות למשמעויות הנפוצות – 'לבדו', 'בלי עזרה מבחוץ', 'בכוחות עצמו':

50. בניתי את הבית **בעצמי**.

הביטוי "בינו לבין עצמו" משמש בלשון חכמים במשמע 'ביחידות', 'כשהוא לבדו', למשל:

51. וכשהוא מתפלל **בינו לבין עצמו**, אומר, אלהי אבות ישראל. וכשהוא בבית הכנסת, אומר אלהי אבותיכם (ביכורים א, ד)

ובעברית חדשה משמעו 'עם עצמו בלבד', למשל:

52. בחלום החולם מקיים דיאלוג **בינו לבין עצמו**.

על דעת עצמו משמעו בעברית החדשה 'באופן עצמאי', 'בלי לשתף אחרים', למשל:

53. **פעל על דעת עצמו**.

בשם עצמו משמש בעברית החדשה כמשמעות של 'פעולה הנעשית מטעם עצמו בלבד', למשל:

54. אני מדבר רק **בשם עצמי**.

בתפקיד אדוורביאלי מופיע הכינוי החוזר גם במשמעויות 'נבדל', 'עצמאי', למשל:

55. זהו סיפור שהתפתח **למחזה בפני עצמו**.

56. יש לו חיים **משל עצמו**.

בצירופים בתכנית "פועל יוצא + את עצמו לדעת" הביטוי הרפלקסיבי הוא חלק מביטוי אדוורביאלי בהוראת 'עד בלי די', 'באינטנסיביות קיצונית'. קבוצת הבחירה של הערך הפועלי המצטרף לביטוי **את עצמו לדעת**, בעיקר בלשון התקשורת הכתובה והמשודרת של ימינו, היא קבוצה דינמית פתוחה. הצירופים בתכנית זו נתרבו בדרך של היקש לביטוי המשנאי **איבר עצמו לדעת** אך השתחררו בהדרגה מהזיקה הסינטגמטית לפועל **איבר**. למשל:

57. אתמול בהופעה הוא שר **את עצמו לדעת** (מרשתת, 4 בדצמבר 2006).

58. ביהמ"ש העליון מבזה את עצמו לדעת (מרשתת, יולי 2009).
59. ישראל הפריטה את עצמה לדעת וכמו בג'ונגל רק החזק שורד (גלובס, 19 בספטמבר 2011).
60. הורות שמדברת את עצמה לדעת, מול הורות פעילה ומעשית (הארץ, 4 בינואר 2012).
61. הבכיר הביטחוני לשעבר ממשיך לפטפט את עצמו לדעת (מרשתת, 23 באוקטובר 2011).

ג. כינוי לוגופורי

עצמו ממלא גם תפקיד של מאזכר אנפורי בשיח. המאוזכר שעליו נסב הכינוי הוא משתתף ידוע בשיח אך אינו בהכרח הנושא המידי בפסוקית הנתונה. לכן נהוג לכנותו בספרות המחקר בשם "כינוי לוגופורי"¹⁵, ובבלשנות הגנרטיבית – "כינוי חוזר רחוק-טווח" (long-distance reflexive), כלומר כינוי שאינו כבול לקטגוריה שוררת (משעבדת) מסוימת במשפט. למשל:

62. יוצעו למכירה יצירות שונות של האמן כולל דיוקן של עצמו.

בתפקידו זה ככינוי שמימושו תלוי בצרכים סמנטיים ופרגמטיים של השיח (ולא של המשפט) שימושו של הכינוי החוזר רבים ומגוונים, אך מפאת קוצר היריעה לא ארחיב עליהם את הדיון כאן.

5. ההתמסדות הדקדוקית של הכינויים החוזרים

הגורם הבסיסי העומד מאחורי קידוד כינויים באמצעות שם הגוף ואיבריו הוא ללא ספק שקיפותם הסמנטית של שמות אלו והעובדה שאלה שמות ראשוניים פשוטים וקלים להמשגה ועל כן נוחים למינוח מושגים מופשטים מורכבים. ההמשגה הלשונית ביסודה היא אנתרופוצנטרית – בכל מקום שאפשר אנו משתמשים בקטגוריות אנושיות כדי לתאר קטגוריות לא-אנושיות. הלשון היא אמצעי עיקרי להמשגת העולם החווייתי החוץ-לשוני, וגופו של אדם, שהוא חווייתו הקרובה ביותר, הוא מטבע הדברים המושא הקרוב ביותר להמשגה. ברוב לשונות העולם שמות איברי הגוף מומשגים וממולנים ומשמשים בתפקידים דקדוקיים שונים, למשל בעברית – מילות יחס ומילות קשר (לפני, בפני, לפי, על ידי, לגבי, על אף וכיו"ב).¹⁶ כינויים שמקורם בשם הגוף ואיבריו הם המקור העיקרי ברוב לשונות העולם לכינויים חוזרים. גם בלשונות השמיות זהו המקור לכינויים חוזרים.¹⁷

15. עיין ריינהרט ורולן, 1993, עמ' 673.

16. ראה הלוי, תשמ"ט, עמ' 155–156.

17. כמו בעברית מקראית גם בסורית, בגעז ובערבית קלסית משתמשים בנפש בצורה חברה ככינוי חוזר, ובערבית מרוקאית – בראש. עיין רובין, 2005, עמ' 19–20. בארמית בבליית משתמשים

ואולם למעשה רק מספר מוגבל של שמות איברי גוף מתאים מבחינה מושגית לשמש מקור לכינויים חוזרים. אלה הם בדרך כלל שמות האיברים המייצגים בדרך מטונימית את האדם כשלם, כגון **גוף**, **נפש**, **ראש**, **עצם/גרם**, ולא איברים בעלי בולטות סמנטית נמוכה כגון **אצבע**, **ציפורן**, **ריסים** וכיו"ב.

המורפולוגיה היא כידוע הצד השמרני ביותר בלשון. השינוי הקוגניטיבי של מושג והמעבר הסמנטי המטפורי או המטונימי המתרחש בעקבותיו הם תהליכים הבאים בדרך כלל קודם לשינוי הצורני.¹⁸

המעבר המושגי משמות הגוף ואיבריו לכינוי חוזר עשוי להתרחש בשלושה שלבים עיקריים:¹⁹

א. השם של איבר הגוף מתפקד כמושא עם כינוי חבור המתאים לנושא המשפט, אך הוא עדיין קרוב מאוד למשמעותו המילולית. למשל **נפש** עם כינוי חבור משמשת בלשון המקרא בעיקר בהקשרים של שמירת חייו של אדם או הצלתם או לחלופין בהקשרים של רצון להמיתו וכן בהקשרים של רדיפת צדק ושמירה על מצוות האל, שהן פעולות הנתפסות כפעולות הנוגעות לנפש (דוגמות 6–11 לעיל).²⁰

בעברית המקראית המאוחרת ובעברית הבת-מקראית, כגון בספר חכמת בן סירא, **עצם** מופיעה עם כינוי חבור החוזר לנושא, אך משמעותה המטפורית של הגוף כולו או הישות כמכלול עדיין חיה, והיא שומרת על כמה מן התכונות הצורניות-תחביריות של דגם הנטייה של שם העצם, כגון צורת הרבים שעדיין אינה מנוטרלת. למשל:

63. כל **עצמותי** תאמרנה ה' מי כמוך (תהלים לה 10).

64. אשת חן מושוש בעלה וחכמתה תדשן **עצמותי** (בן סירא לו, ז).

ב. שלב הביניים או שלב הדמדומים שבו שתי המשמעויות, היסודית והממולנת (המטפורית או המטונימית), מתקיימות זו לצד זו בלי הבחנה חד-משמעית ביניהן. למשל:

65. האוהב את אשתו כגופו והמכבדה יותר מגופו (יבמות סב ע"ב).

מדוגמה זו ניתן להיווכח כי הגבול בין גופו במשמעות המילולית ובין משמעותו המטונימית – הוא (האדם) עצמו – עדיין אינו חד-משמעי במצב לשון זה.

בנפש ובגוף לכינוי חוזר ובארמית ארץ-ישראלית – בגרם. גם באמהרית משמשים הגוף ואיבריו במשמעות דומה (בעיקר נפש וראש, ובתפקידים מיוחדים – גם בטן, לב ומעיים). ראה על כך אצל גולדנברג, 1998 [1991], עמ' 384–390.

18. ראה בנידון למשל היינה, 1994.

19. בלשונות אחרות עיין שלט, 2000, עמ' 114–115.

20. בעברית חדשה **שאל את נפשו** משמעו 'רצה', 'התאוה', למשל: "אחת שאלה נפשו ועליה התפלל בכל לבו" (ח"נ ביאליק, "יום ששי הקצר", כתבים גנוזים, תל אביב תשכ"ה, פרק ז). על דרך לשון המקרא משמשים בעברית החדשה צירופים כבולים שונים עם **נפש** בכינוי חבור, וברובם השימוש המטפורי שקוף, אך לקסמה זו אינה מתפקדת ככינוי חוזר "אמתי". למשל: **שם נפשו בכפו, נקעה נפשו, נמלט על נפשו, עזב אותו לנפשו**.

וכך גם במכעים שלהלן עם נפש ועצם:

66. הרחק ממדון נפשך (בן סירא כח, יט).

67. אחי אתם עצמי ובשרי אתם (שמ"ב יט 13).

כלומר 'אתם חלק ממני בשלמותי', לעומת המשמעות כפשוטה המשתמעת מדברי אדם על האישה שנבראה מצלעו: "זאת הפעם עצם מעצמי ובשר מבשרי" (בר' ב 23). ג. כינוי תחבירי חוזר, למשל:

68. אין אדם משים את עצמו רשע (בבלי, יבמות כה ע"ב).

69. צחקתי לעצמי ולא אמרתי מילה.

כיוצא בזה המעבר המושגי והסמנטי מנפש, גוף וגרם למשמעות דקדוקית מופשטת של כינוי חוזר בארמית לסוגיה.

ברם שלושה שלבים אלו אינם מחויבי המציאות לא מן הבחינה הדיאכרונית ולא מן הבחינה הסינכרונית. יש לשונות שאיבדו את שלב א, כלומר הלקסמה אינה קיימת עוד בלשון במשמעותה היסודית הפשוטה, ויש לשונות שהגרמטיקליזציה לא התקדמה בהן לשלב ג. למשל, כפי שנראה להלן, בלשון המקרא עצם התפתחה משם עצם מוחשי ליסוד מדגישי, אולם הגרמטיקליזציה לא התקדמה לשלב ג (של כינוי דקדוקי חוזר) כפי שאירע בלשון המשנה. בדומה לכך نفس (נפש) בערבית קלסית הגיעה לשלב של כינוי מדגישי אך לא המשיכה להתפתח לכינוי חוזר. התפתחות מעין זו אירעה רק בערבית הסטנדרטית המודרנית.

זאת ועוד: ההתמסדות הדקדוקית אינה רק תולדה של תהליכים פנימיים משותפים ללשונות ממוצא דומה. התפתחות הכינויים החוזרים בלשונות השמיות עשויה להעיד כי קשרים גנטיים בין לשונות עשויים למלא תפקיד משני בלבד בתהליך ההתמסדות הדקדוקית. השפעה אזורית מחמת קשרים בין לשונות במגע עשויה לעתים למלא תפקיד משמעותי יותר, דהיינו היא עשויה לגרום לדוברים לא רק לשאול צורה לקסיקלית אלא אף להעתיק באופן קוגניטיבי מושג שלם. למשל, השימוש בלשון המשנה בעצם השפיע ככל הנראה על הארמית הארץ-ישראלית, המשתמשת בגרם בצורה חבורה כחיקוי לשימוש המשנאי בעצם.²¹ למשל:

70. מחלפה שיטתיה דר' שמעון בן לקיש תמן הוא אומר ספיקן בטל ברוב ובכא בשם גרמיה והכא בשם קפרא (ירושלמי, תרומות ז, ה [מד ע"ד]).

21. עיין דלמן, 1960, עמ' 115–116; סגל, 1936, עמ' 63; יונה אבן ג'נאח (ספר השרשים, ערך "הגימל והרש והמם") מציע לפרש את גרם המקראי כגון בביטוי "גרם המעלות" (מל"ב ט 13) כיסוד מגביר המקביל לשימוש בעצם המשנאי, כלומר במונח של 'המעלות עצמן'. במשמעותו המילולית מופיע גרם לצד עצם בלשון המקראית המאוחרת, למשל "עצמיו, אפיקי נחשה; גרמיו, כמטיל ברוזל" (איוב מ 18). בעברית החדשה גרם משמש על דרך לשון הביניים בעיקר לציון העצמים בשמים.

לחלופין השימוש בגוף בארמית, בעיקר ככינוי מדגיש כגון "הא גופא קשיא" (=זו עצמה קשה), השפיע ללא ספק על השימוש בו בלשון חכמים, ובעקבותיה אף בעברית החדשה.

קשה לשחזר כינוי חוזר משותף ללשונות השמיות. לקסמות שונות משמשות בהן כמקור לכינוי החוזר. יתרה מזו, לא מן הנמנע שבשמית הקדומה לא היה קיים כלל כינוי חוזר.²² אך אף שאין בידינו עדויות סדירות, ניתן להניח לפחות ארבעה שלבים בתהליך הדה־קטגוריזציה של **עצם** ככינוי חוזר:

א. במשמעות המילולית, כחלק המייצג את השלם, **עצם** מופיעה עם כינוי חבור המתאים במין ובמספר לנושא. היא נוטה במין ובמספר ואין הגבלה על מקומה ומעמדה במשפט. למשל:

71. **עצמיו** אפיקי נחשה (איוב מ 18).

סביר להניח כי השימוש ב**עצם** היה שכיח במיוחד בתיאור בעלי חיים.²³
ב. חלה היחלשות מסוימת של דפוס הנטייה – צורת הרבים מנוטרלת. למשל:

72. אולם שלח נא ירך וגע אל **עצמו** ואל בשרו (איוב ב 5).

ג. השחיקה הסמנטית והשחיקה הדקדוקית נמצאות בשלב מתקדם – משמעותה של **עצם** מופשטת, דפוס הנטייה מנוטרל והמבנה התחבירי מוגבל. **עצם** מופיעה בנסמך יחיד בסמיכות מיוחדת ובתפקיד של ביטוי מדגיש. למשל, "בעצם היום הזה" (בר' ז 13 ובעוד מקומות), "כעצם השמים" (שמ' כד 10), "בעצם תמו" (איוב כא 23); בלשון ימי הביניים, בעיקר בספרות ההיגיון והפילוסופיה, משמעותה התכללה והיא משמשת לציון אובייקט בעולם המוחשי או המופשט. למשל, "הנפש **עצם** פשוט רוחני" (הרמב"ם, חובת הלכות, אהבת ה', פתיחה). בעברית חדשה חלה התפתחות נוספת – **עצם** משמשת לא רק כביטוי שמני מדגיש אלא גם כמילת הסגר (קרי מתאר משפט) כמובן של 'לאמתו של דבר', 'למעשה'. למשל:

73. **בעצם** התחרטתי. אני מעוניין לחדש את המינוי.

ד. שחיקת המשמעות ושכיחות ההיקרות של **עצם** כביטוי מדגיש,²⁴ הביאו להפיכתה לכינוי אנפורי מדגיש של אחד המשתתפים במשפט, כפי שאפשר לראות בדוגמות 42 ו־43 לעיל מלשון המשנה. מכאן קצרה הדרך להתמסדותו של הכינוי ככינוי החוזר (רפלקסיבי או לוגופורי) במערכת הדקדוק של לשון המשנה ובעקבותיה במערכת הדקדוק של העברית החדשה.

22. ראה רובין, 2005, עמ' 19.

23. עיין סגל, 1936, עמ' 63.

24. שכיחות היקרותו של יסוד לשוני ידועה כגורם המדרבן היווצרותו של מבנה לשוני חדש. עיין

בייבי והופר, 2001.

עולה מכאן כי השימוש בעצם בתפקיד של ביטוי מדגיש או מסייג הוא השלב העיקרי המבשר את היווצרותו של הכינוי החוזר בעברית. תופעה זו של שימוש בגוף ושמות איבריו כמקור אטימולוגי לביטויים מדגישים ולכינויים חוזרים ידועה היטב בלשונות העולם. יש לשונות שבהן המעבר משם הגוף או מאיבר גוף לכינוי חוזר התרחש ישירות, ללא שלבי ביניים. אך יש גם לשונות ששם הגוף או אחד מאיבריו שימש בהן ביטוי מדגיש (כגון self באנגלית) קודם להתמסדותו ככינוי חוזר. בדרך כלל המשמעות המדגישה ממשיכה להתקיים בלשון לצד המשמעויות הבלתי מילוליות האחרות של הגוף או של שם איבר הגוף.²⁵

6. סיכום ומסקנות

ניסיתי לשחזר מסלול התפתחות אפשרי של הכינוי החוזר בעברית, אף שהעדויות הדיאכרוניות להתפתחותו למן לשון המקרא ועד ימינו אינן סדירות. ראינו כי הכינוי החוזר בעברית הוא פירוש מחדש וניתוח מחדש של השם המוחשי עצם. כיוצא בזה הכינויים החוזרים שמקורם בגוף או בנפש. הראיתי כי הכינוי החוזר בעברית נוצר בעקבות מעבר ממשמעות מוחשית למשמעות מופשטת אגב שחיקה סמנטית, אבדן תכונות היסוד הצורניות-תחביריות של דפוס הנטייה והתרחבות ההקשרים שבהם הוא משמש. כאן המקום לציין כי בהשוואה לרבות מלשונות אירופה תהליך ההתמסדות הדקדוקית של הכינוי החוזר בעברית שקוף יותר, והוא לא הסתיים בהתאבנות והיעלמות המשמעות היסודית. היפוכו של דבר, שתי המשמעויות – המילולית-היסודית והדקדוקית המופשטת – עשויות לשמש בו-זמנית, ורק ההקשר הרחב מעמיד אותן על דיוקן.

הטענה המרכזית שהוצגה במאמר הייתה כי השלב המידי המבשר את ההתמסדות הדקדוקית של עצם ככינוי חוזר הוא השימוש בו כביטוי מדגיש בלשון המקרא ומאוחר יותר גם בלשון המשנה.

באופן כללי ניתן לסכם את תהליך התמסדותו הדקדוקית של הכינוי החוזר בעברית שמקורו בשם המוחשי עצם כך:

ש"ע מוחשי (איבר בגוף) < ש"ע במשמעות מושאלת (לשון המקרא המאוחרת): הגוף כולו; לשון ימה"ב: אובייקט בעולם) < ביטוי מדגיש בצורת נסמך יחיד (לשון המקרא) < ביטוי מדגיש עצמאי ביחיד + כינוי חבור המתאים במין ובמספר לאחד המשתתפים במשפט (לשון המשנה) < כינוי חוזר דקדוקי סדיר (לשון המשנה ועברית חדשה).

25. למשל באנגלית: The President himself will be present :: The President will not speak .of himself

קיצורים

- J. L. Bybee and P. J. Hopper, "Introduction to Frequency = 2001 and the Emergence of Linguistic Structure", *Frequency and the Emergence of Linguistic Structure* (Typological Studies in Language 45), ed. J. L. Bybee and P. J. Hopper, Amsterdam 2001, pp. 1–20
- בן סירא = ספר חכמת בן סירא השלם, ערוך בידי מ"צ סגל, ירושלים תרצ"ג
- בנרוד, 1971 = א' בנרוד, לשון מקרא ולשון חכמים, ב, תל אביב 1971
- G. Goldenberg, "'Oneself', 'One's Own' and 'One = [1991] 1998 Another' in Amharic", *Studies in Semitic Linguistics*, Jerusalem 1998, pp. 384–402 (reprint: *Semitic Studies in Honor of Wolf Leslau*, ed. A. S. Kayne, I, Wiesbaden 1991, pp. 531–549)
- E. Kautzsch (ed.), *Gesenius' Hebrew Grammar*², = 1910 גזניוס–קאוטש, trans. A. E. Cowley, Oxford 1910
- E. Doron and M. Rappaport-Hovav, "A Unified = 2009 Approach to Reflexivization in Semitic and Romance", *Brill's Annual of Afroasiatic Languages and Linguistics* 1 (2009), pp. 75–105
- G. Dalman, *Grammatik des judisch-palästinischen Aramäisch*, = 1960 דלמן, Darmstadt 1960
- P. J. Hopper, "On Some Principles of Grammaticalization", = 1991 הופר, *Approaches to Grammaticalization*, ed. E. C. Traugott and B. Heine, I, Amsterdam 1991, pp. 17–35
- P. J. Hopper and S. A. Thompson, "Transitivity in = 1980 הופר ותומפסון, Grammar and Discourse", *Language* 56 (1980), pp. 251–299
- B. Heine, "Areal Influence on Grammaticalization", *Language* = 1994 היינה, *Contact and Language Conflict*, ed. M. Pütz, Amsterdam and Philadelphia 1994
- B. Heine and M. Reh, *Grammaticalization and Reanalysis* = 1984 היינה ורה, *in African Languages*, Hamburg 1984
- הלוי, תשמ"ט = ר' הלוי-נמירובסקי, בין התחביר ללקסיקון, ירושלים תשמ"ט
- הלוי, תשס"ד = ר' הלוי, "שותק לו האדון": תפקודו של המבנה 'פועל + ל + כינוי קו-אגנטי' בעברית של ימינו", לשוננו סה (תשס"ד), עמ' 113–142
- R. Halevy, "The Subject Co-referential *l*-Pronoun in Hebrew", = 2007 הלוי, *Studies in Semitic and General Linguistics in Honor of Gideon Goldenberg*, ed. T. Bar and E. Cohen, Münster 2007, pp. 299–321
- הלוי, תשע"א = ר' הלוי, "מבני הדריות בעברית בין התחביר ללקסיקון", לשוננו עג (תשע"א), עמ' 401–422

- R. Halevy, "Reciprocals", *Encyclopedia for =* (2013) "הדרניים" ערך הלוי, *Hebrew Language and Linguistics*, Boston and Leiden 2013
- R. Halevy, "Reflexive", *Encyclopedia for =* (2013) "רפלקסיב" ערך הלוי, *Hebrew Language and Linguistics*, Boston and Leiden 2013
- B. K. Waltke and M. O'Connor, *An Introduction =* 1990 ולטקה ואו'קונור, *to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake, Indiana 1990
- סגל, 1936 = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב 1936
- סילוני, 2008 = ט' סילוני, "על בניין התפעל", בלשנות עברית תאורטית, בעריכת ג' חטב, ירושלים 2008, עמ' 111–137
- ספר השרשים = ר' יונה בן ג'נאח, ספר השרשים, עם תוספות, מפתחות והשלמות של ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו
- G. Fauconnier, *Mental Spaces*, Cambridge 1994 = 1994 פוקונייה,
- A. D. Rubin, *Studies in Semitic Grammaticalization*, Winona = 2005 רובין, Lake, Indiana 2005
- T. Reinhart and E. Reuland, "Reflexivity", *Linguistic =* 1993 ריינהרט ורולן, *Inquiry* 24 (1993), pp. 657–720
- M. Schladt, "The Typology and Grammaticalization of = 2000 שלט, Reflexives", *Reflexives: Form and Function*, ed. Z. Frajzyngier and T. S. Curl, Amsterdam and Philadelphia 2000